

MARIJUS ŠIDLAUSKAS

Naujai apie ribas ir paribius

Audinga Peluritytė, *Ribos architektonika: Šiuolaikinė lietuvių literatūra ir kontekstai*, Vilnius: Vilniaus universitetas: Vilniaus universiteto leidykla, 2016, 243 p., ISBN 978- 609-459-712-1

Audinga Peluritytė, savąsias literatūrologės žvalgytuves pradėjusi nuo klasikos (*Lietuvių lyrikos tradicija*, 2003), nuosekliai žingsniavo modernių autorių ir naujausios problematikos link. Šia ketvirtąja knyga ji atkeliavo iki nerimastingos nūdienos, užsibrėžusi lokalizuoti lietuvių literatūrą Rytų, Vidurio ir Vakarų Europos sankirtose. Tokiai ambicingai užduočiai tyrinėtoja nuosekliai ruošėsi gilindamasi į bendraeuropinį kultūrinį kontekstą, mokydamasi lenkų ir čekų kalbų, stažuodama Lodzės, Varšuvos, Tartu, Prahos, Brno universitetuose.

Pristatydama knygą „Ižangoje“ autorė sako: „Šis pasakojimas yra apie ribų paiešką naujo beribiškumo akivaizdoje“ (p. 7). Riba aktualizuojama įvairiais lygmenimis – tai ir socioistorinė sovietmečio/nepriklausomybės sankirta, ir komparatyvistinio žemėlapių linijos, ir sapno/realybės apybrėžos, ir vertybinė klasikinio modernizmo (neoklasicizmo)/postmodernizmo riba. Pastarojoje priešstatoje klasikiniam modernizmui galėtų atstovauti straipsnis apie Henriką Radauską („Subtilus kraštutinės, kraštinės ribos ir saiko pojūtis yra bene svarbiausias Radausko poezijos motyvas“, p. 173), o postmoderniam beribiškumui – tyrinėtojos aptariamai konvencijų ir tabu laužymo atvejai, tokie kaip Vitalijos Pilipauskaitės-Butkienės ar Regimanto Tamošaičio knygų recenzijos. Tamošaičio *Vitaminų pardavėjo* citata pakankamai iškalbi: „Ten mane pasitinka visa, kas buvo, yra ir bus, ir tai, ko niekuomet nebuvo, nėra ir nebus. Ribos tarp buvusių ir nebuvusių ten nėra – beprasmiška ten kalbėti apie ribas. Vienintelė riba šioje vietoje esu aš pats. Fraktalų pasaulyje esu visų reiškinų tikrumo matas ir jų buvimo pagrindas“ (p. 198). Ribos, lūžio įspūdį sustiprina autorės konstatavimas, jog naujųjų laikų nepriklausomybėje pradėtas prozinis pasakojimas „pirmą kartą lietuvių literatūros istorijoje poeziją išstumia į paraštes“ (p. 8).

Esama ir subtilesnės literatūrologinės ribos įveikimo užuominos – justi autorės ambicija pasiūlyti kitonišką nauja/sena paradigmą, atšviežinti tradicijos

ir novacijos sąlytį, taikyti naujas metodologines prieigas, įlieti šviežio kraujo į lietuviškąją komparatyvistikos kūną. Vis dėlto komparatyvistiniu požiūriu ribos konceptualumas ne visada išlaikomas – lietuvių literatūros lyginimas su lenkų ir čekų literatūromis tarpais atrodo netolygus: arba pernelyg bendras, arba perdėm provizorinis, paremtas atskirų, nesusistemintų faktų gretinimu. Apskritai knygoje nemaža prieššrovinių judesių, minčių eigai būdinga kibi refleksija. Riba sykiu dekonstruojama ir konstruojama, pasakojimas kuriamas ribos konceptui suteikiant metaforinio išgaubtumo, nors su laisvesne raiška randasi ir „naujo beribiškumo“ pavojus. Šiaip ar taip, architektoniškas žvilgsnis (graikiško žodžio *architektonikē* pirmąkart reikšmė – statybos menas) leidžia aprėpti platų mentalinių paradigimų ir stilių sąveikos lauką, pagauti lūžio ir rizikos atmosferą, būdingą pastarųjų dešimtmečių literatūros istorijai.

Literatūrų lyginimo prasmę ir užduotį autorė suvokia remdamasi Jurijaus Lotmano kultūros, kaip mąstančios ir sykiu struktūriškai prieštaringos sistemos, samprata. „Literatūrų lyginimo užduotis – sučiuopti ribą ir atpažinus vidinės sistemos struktūras leisti į naujos ir svetimos sistemos pažinimą“ (p. 41). Pabrėžiama, kad ribos akcentas Lotmano semiosferoje – asmenybės koncentracija (p. 51–52, plg. su cituota Tamošaičio mintimi: „Vienintelė riba šioje vietoje esu aš pats“). Tarp tokių nuostatų ir recenzentui belieka tikėtis asmenybiškai centruoto teksto bei jo teikiamo malonumo – tačiau gurmaniškai neužsimirštant, t. y. neužmirštant, kad panašus lūkestis galioja ir recenzijai – specifiniam riboto vartojimo ir ribotos nuomonės žanrui.

Akivaizdu, kad ši studija yra reikšmingas žingsnis vaduojantis iš uždarumo ir integruojantis į Vidurio Europos literatūrinį ir kultūrinį kontekstą, pastanga turiningai įsijungti į europinę intelektinę tradiciją ir šitaip dalyvauti bendrame pasaulinės literatūros procese. Literatūrologinėn apyvarton įvedami nauji vardai – rumunų kilmės amerikietis Marcelis Cornis-Pope'as ir Nyderlandų kultūrologas Johnas Neubaueris, 2010 m. išleidę keliatomę *Rytų ir Vidurio Europos literatūros ir kultūros istoriją*, lenkų kultūrologė ir literatūros istorikė Maria Janion, komparatyvistai čekas Vladimiras Svatoňas ir slovakas Peteris Zajacas. Šviežiai svarstomas centro/periferijos santykis, centrą siejant su krikščioniškosios ideologijos diskursu. Dalykiškai papildomi sovietmečio tyrinėjimai – faktografiškai sukonkretinama iki šiol nenoriai aptariamų rašytojų (Eugenijaus Matuzevičiaus, Broniaus Mackevičiaus, Vytauto Rudoko) situacija, įvardijamos psichologinės okupacijos pasekmės, pateikiami kritiniai sovietmečio literatūros pjūviai,

pagilinta Czesławo Miłoszo bei jo katastrofizmo lietuviškoji recepcija. Verti atskiro dėmesio literatūros istorijos sampratos svarstymai, įdomi mintis apie bendrą lietuvių ir latvių (baltų) literatūrų istoriją, tikslinant baltų kultūrinę tapatybę Rytų Europos regione.

Globalizacijos ir integracijos imperatyvai mums diena dienon kala, kad svarbiau ne būti, o dalyvauti. Dalyvauti, žinoma, konkurencingai (rašau šias eilutes vykstant Eurovizijos finalui, kuriame Lietuva nedalyvauja). Istorijos analai byloja, kad dalyvauti mums itin trukdo kompleksai – turime chronišką madą vėluoti, pražiopsoti atranką, o, prasimušę į finalą, finale prakišti. Knygos autorė panašius kompleksus linkusi laikyti įsisenėjusiais stereotipais, o įspūdis, jog lietuvių literatūra vėluoja, „klaidina iš principo, nes sukuria prielaidą, kad išbėgusios į bendrą istorijos trasą Europos literatūros dalyvauja lenktynėse“ (p. 43). Suprask, Vidurio ir Rytų Europos zonos literatūros yra tokios skirtingos, heterogeniškos, kad lenktyniauja nelenktyniaudamos. Vis dėlto mokslininkei tenka nelinksmi pripažinti, jog „[g]inties pozicija XX amžiaus lietuvių literatūrą ir literatūrologiją uždare hermetiškos savianalizės kiaute, kuriame fermentavosi psichologiškai motyvuota, tačiau universalios Europos kultūros tuo metu neverifikuojama, sunkiai tikrinama literatūrinės vienišystės atmaina – vienišystės tarp vienišųjų didelės atskirties ir hermetiškos patirties sąlygomis“ (p. 47). Ką gi, blaiviai pripažinus vienišystės tarp vienišųjų faktą lyg ir nebėra dėl ko kompleksuoti, jau galima kūrybingai kontempliuoti. Tačiau bendrasis knygos kontekstas kaskart primena, kad vienišumas vienišumui nelygu. Antai atraminis straipsnis „Ribos architektonika: lietuvių ir Vidurio Europos literatūrų lyginimo galimybės“ vaizdžiai parodo, kaip dar toli esame nuo europinio teorinio (ir ne tik) lygmens ir kad finalai mums dar negresia. Teoriškai aptariant centro ir periferijos dialogą (p. 39–43), jis tarsi vyksta, bet reflektuojant mūsų literatūros vienišystę – jau nelabai.

Struktūrinį ir konceptualųjį knygos branduolį sudaro laiko konceptas, tikriausiai, dviejų laiko modelių – tiesinio krikščioniškojo ir į save grįžtančio ciklinio – sąveika. Krikščioniškojo, tiesinio istorijos laiko imperatyvas esąs būdingesnis Vakarų, o mitinis mąstymas – Rytų Europai. Beje, šie du laiko modeliai tipologiškai nedaug skiriasi nuo istorikės Ingės Lukšaitės pasiūlytų dviejų kultūros raidos modelių – senojo, baltiškojo (archajiškieji tikėjimai, žemdirbystė, žodinė tradicija) ir naujojo, veikiamo Vakarų Europos civilizacijos (krikščionybė, miestas, rašytinė tradicija). Tiesinė laiko linija, įkūnijanti laiko tėkmę, autorės

teigimu, būdinga dabartinei lenkų neoklasicistų kūrybai, o lietuvių poezijoje jos galima pasigesti (p. 77). Panašią dualistinę laiko schemą atkartoja ir dvi čekų komparatyvisto Vladimiro Svatoňo pasiūlytos istorizmo sampratos: linearinis, pažinimo pažangos varomas istoriškumas ir ciklinis, su kiekvienai epochai neišvengiama gimimo, augimo ir smukimo bei išnykimo dialektika. Tačiau Svatoňas nėra toks pesimistas kaip Oswaldas Spengleris – jo nuomone, europietiškos civilizacijos dvilypumas turįs ir pozityvo, nes suteikia atgimimo viltį krizių metu: daug civilizacijų yra išnykusios, o europinė civilizacija perėjo net keletą atsinaujinimo etapų – vadinamųjų renesansų (žr. p. 159). Atgimimo viltis krizių metu – savo istorijoje tai esame išgyvenę ne kartą.

Kaip iš europinės *Ribos architektonikos* perspektyvos atrodo lietuvių literatūra? Panašu, kad pastangas išgryninti jos tautinę tapatybę reikia užmiršti (Cornis-Pope'as ir Neubaueris skiriamaisiais Vidurio ir Rytų Europos literatūrų bruožais laiko istoriškai paveldėtą heterogeniškumą ir hibridiškumą). Kaip ir buvo galima numanyti, gimtoji literatūra neišrašo į tiesinę istoriją, tik į gamtinį ciklinį laiką (žr. p.142); išimtis – Maironis, kuriam gamta tėra arena išverti (o gal net ir sutverti) istorinį laiką (p.147); apskritai istorija esanti ir literatūros, ir literatūrologijos silpnoji vieta (p.149) – neįkvepanti žinia tautai, save kildinančiai iš istorijos ir filologijos. Mūsų literatūra esanti mitiškai archajiška, jos traukos centras – baltiškoji religija, gamtos metafizika, o naujaisiais laikais prisideda Orientas, kuris nesąs autentiškos kilmės. Vienur archajiškumas giriamas (p. 36), kitur peikiamas kaip „užsitęsęs nardymas“ (p. 43) – matyt, heterogeniškai hibridiška literatūra to ir nusipelno. Kiti leitmotyvai: mūsų literatūra gamtiška, romantiškai agrarinė, eklektiška, nors nėra amorfiška (p.128); daugeliu atžvilgių ji tebesanti romantizmo įkaitė, neperėjusi modernizmo ir avangardo pamokų, todėl nepakankamai brandi (p.75); skeptiškai vertinama romantinės agrarinės pasaulėjautos sukurta metaforų sistema, sovietmečiu sustabarėję tautinės tapatybės vaizdiniai (p. 78). Priekabiau narstant knygos audinį galima nesunkiai rasti ir šioms tezėms prieštaraujančių teiginių. Tarkim, apgailestavimą, kad lietuvių literatūra niekaip neišsivaduoja iš romantizmo ideologinio ir estetinio modelio, kone nubraukia pripažinimas, jog sovietmečiu būtent neoromantizmo ideologija su Justinu Marcinkevičiumi priešakyje „reabilitavo ir tautinę literatūros sąvaidą, ir estetiškas literatūros vertybes“ (p. 97); arba nuostatą, jog modernizmas esąs pažangesnis už romantizmą (ar tai ne XIX a. pozityvistinė meno pažangos schema?), komplikuoja 191 p. cituojamas Tomas Venclova, sovietinį avangardą

ir modernizmą linkęs nurašyti kaip neautentišką siurrealizmą. Jei kritikos nusipelno agrarinė pasaulėjauta ir Marcinkevičiaus *duona, žemė, motina* (prigimtinės lietuvių kultūros duotybės, įteisinusios politinį kompromisą, žr. p. 78), tuomet kalčiausias čia būtų Kazys Bradūnas, užčiuopęs šios tradicijos šaknį. Beje, kai pripažįstami tam tikri sovietmečio poezijos nuopelnai (amortizavo dehumanizacijos procesą, išlaikė poezijos prestižą), Marcinkevičiaus pavardės neprireikia. Pagaliau knygoje esama pačios autorės teiginių („[š]iandieną lietuvių literatūra išgyvena savo geriausią laikmetį“, p. 7; „literatūra vis dar yra viena pagrindinių lietuvių dvasinio gyvenimo formų“, p. 16), kurie priklausytų veikiau romantinio idealizmo, o ne realizmo pasaulėjautai.

Šios knygos privalumu reikia laikyti tai, kad ji iš rimties būvio išjudina visą virtinę mūsų literatūros būčiai esminių klausimų, sykiu duodama medžiagos atsakymams ar imdamasi atsakymus formuluoti pati. Pavyzdžiui, kaip lietuvių literatūra atrodo nesibaigiančioje centro/periferijos byloje? Kas gi sudaro jos kintančios tapatybės branduolį (nekintančią tapatybę, kaip sakyta, dera užmiršti)? Gerų naujienų, tiesą sakant, ir čia nedaug – nes jei centras siejamas su krikščioniškos ideologijos diskursu (žr. p. 45), tai Lietuva, kaip vėliausiai priėmusi krikštą, jau iš pradžių startuoja iš periferijos. Kita vertus, autorė savaip priešinasi centrui kaip galios diktatui, analizei pasirinkdama toli gražu ne centrinius autorius (Erika Drungytė, Vitalija Pilipauskaitė–Butkienė, Viktoras Rudžianskas). Užuomina, kad ir „paribiai“ gali būti reprezentatyvūs, pakužda mintį, jog, tarkim, ir lenkų literatūroje šalia Miłoszo, Wysławos Szymborskos ir Zbigniewo Herberto trejybės esama neperiferinių paribių, laukiančių savo žvalgų.

Konceptualaus užmojo veikaluose smalsu patirti, kaip idėjos (šiuokart pirmiausia komparatyvistinės) „dirba“ praktiškai. Tam tikro teorijos ir praktikos neatitikimo čia neišvengiama, nes teoriniame lygmenyje kartelė iškelta aukštai, o praktinis lyginimas grindžiamas ne tiek pristatomais konceptais, kiek nejučia įdarbinama tradicine panašumų/skirtumų schema. Tačiau originalios ir vaisingos gretinamosios analizės pavyzdžių ieškoti su žiburiu netenka. Gana netikėtas, skvarbiai provokuojantis pasirodė Marcelijaus Martinaičio Kukučio ir Herberto Pono Cogito lyginimas. Tyrinėtoja atkreipia dėmesį, kad Kukutis konfliktuoja su Vakarų Europos krikščioniškąja tradicija, neturi jai būdingos individuacijos bruožų, yra pasitraukęs iš istorijos „į simbolines visa paneigiančio paradokso ar ironijos ir juoko reikšmes“ (p. 191); toks kukutiškas savęs iškeldinimas iš istorijos autorei neatrodo vien lietuviškojo savitumo bei unikalumo apraiška –

aistoriškoje nuostatoje ji, įkandin Tomo Venclovos, randa ir „nihilizmo ar kraštutinio skepsio“ (p. 192). Kitaip nei Ponas Cogito, kuris savosios individualybės skausmingai ieško, Kukutis savojo „aš“ stengiasi nusikratyti, tačiau paradoksaliai „taip pat siekia savojo „aš“ aiškumo, net ir atsisakydamas savęs, individualumą paaukodamas dėl bendruomeniškumo“ (p. 194). (Čia iš karto kelia galvą ne itin delikatus klausimai: ar individualizmas, slepiantis veidą kolektyvo masuotėje, – nacionalinis lietuvių bruožas? Ar iki šiol esame vertybiškai neapsisprendę pusiau pagonių, pusiau krikščionių hibridai?) Pasak cituojamo Kęstučio Nastopkos, „Kukutis yra ir vienintelis, ir daugybinis, žmogus ir dievas, valstietis ir esetas, jis tuo pat metu skaido ir vienija“ (p. 190) – akivaizdu, kad toks tapatybės skilimas jau priklauso postmodernybės stichijai. Pripažindama, kad poetinis Kukučio paradoksalmumas („gyvas dėl to, kad jo nėra“) yra originalus ir įtaigus, Peluritytė vis dėlto laikosi nuomonės, jog Kukutis negali tapti istorijos ir kultūros gyvastingumo argumentu – tai pakankamai drąsi, išblaivinanti išvada.

Į šią knygą pateko ganėtinai įvairi medžiaga (studijiniai straipsniai, konferencijų pranešimai, paskirų knygų recenzijos), kuri nebūtinai sugula į rišlų ir darnų pasakojimą. Dėl to atsiranda mechaniškų pasikartojimų, fragmentiškumo, nederančio bendrajam architektonikos statiniui. Šiuo požiūriu *Ribos architektonikai* pritrūksta būtent architektūrinės–stilistinės linijos tikslumo ir griežtumo. Pasakotojai labiau rūpi ne ribų brėžimas, o nykimas, susilieėjimas (plg. tokius poskyrių pavadinimus kaip „Kintantis kontekstų punktyras“; tokias sąvokas kaip sapnas, laiko erozija, patirčių paslaptys ir pan.), – šitaip ribos tampa neapibrėžtais kontūrais, o siluetai nustoja ryškumo. Tekste liko nemaža dalykinių riktų (romano *Balta drobulė* išleidimo data nurodyta 1968 m., turėtų būti 1958 m. (p. 13); Fiodoro Dostojevskio kūryba priskiriama XX a. literatūrai (p. 122), o Mikalojus Konstantinas Čiurlionis – tarpukariui (p. 139)), linksnių derinimo, logikos ir atsipalaidavusios korektūros klaidų (Jaceko Dehnelio *Paralelinės istorijos*, p. 86). Kalbant apie raišką, kliūva polinkis manieringai frazuoti („...individualus poetinis „aš“ supulsoja privataus gyvenimo esencija, tačiau išlaiko ir įvairumo scenarijus“; p. 89), intelektualiai komplikuoti, geisti *gelminių kontekstų* ir *esminių turinių*. Pastarųjų – *savasties* ir *prigimties*, *skausmo* ir *apokalipsės*, *ontologinių*, *egzistencinių* ir *semantinių* – pridygę kaip grybų po turiningo lietaus (tačiau, tarkim, skyriuje „Neoklasicizmo išbandymai lietuvių literatūrai“ mažiausiai kalbama būtent apie lietuvių neoklasicizmo *turinį*). Neįtikina apžvalginės bendrybės, apytikriai konstatavimai „iš akies“ be konkretesnių argumentų („Naujoji

tekstų architektūra“, p.19–24). Tekstas neretai tik referuoja, bet hierarchiškai neapdoroja naujienų, neveda į aukštesnę apibendrinimų kokybę. Tarkim, pristatydamą Zajaco koncepciją, autorė jos kritiškai nereflektuoja – o ten baltiškajai pasaulėjautai vietos nerezervuota, tad kodėl mums turėtų imponuoti slavo Zajaco siūlymas peržiūrėti ir perrašyti tautines literatūros istorijas, bendrų istorijos mazgų ieškant slaviškų literatūrų draugijoje (p. 167)? Juolab autorė pati kalba apie latvių ir lietuvių literatūrų įtampas, kurios „skandina slaviškųjų istorijos kataklizmų aurose“ (p.170).

Riba – ne tik skiriamoji linija, bet ir leidžiamoji norma. Šioje knygoje natūraliai juntamas ir ribos kaip vertinimo mato, saiko poreikis, pripažįstama, kad šalia laisvos, neregamentuojamos raiškos galimybių šiuolaikinės Vidurio ir Rytų Europos literatūros patiria ir „universalesnės vertybių sistemos, platesnės kokybinio vertinimo auditorijos ir bendro metodologinio, ideologinio, estetinio normatyvo“ (p. 44) būtinybę. Apskritai Peluritytės vertybinė laikysena gana labili – priklausomai nuo konteksto, ji gali simpatizuoti tai neoklasicizmui, tai modernizmui, tai postmodernizmui. Sąvokomis *gera literatūra*, *geras poetas* ji gali pasinaudoti kaip nekvestionuojama vertybine ištara ir tada, kai *geras* tereiškia *atitinkantis mano skonį*. Svarbesnės jai atrodo ne prasmės paieškos, o patirčių liudijimas (čia galėtų įsiterpti Algirdas Greimas: beprasmingas gyvenimas ir prasmės neieškantys žmonės – tai ir būtų postmodernizmas). Antai analizuo-dama Tamošaitį autorė iš esmės pritaria dekonstrukcijai, dalyvavimui „savojo ego, personos ir tapatybės išardymo procese“ (p.200). Bet išardyti kaukę ir veidą yra jau ne dekonstrukcija, o sunaikinimas, anihiliacija. Tyrinėtoja palaiko prieš esencializmą ir fundamentalizmą nukreiptas deklaracijas („Visos absoliutinės idėjos yra klaidingos, jas išgalvojo bepročiai“, p. 200–201) neįtardama, kad čia Tamošaitis skelbia dar vieną absoliutinę ir gerokai maniakinę idėją, siūlydamas, tarkim, Georgą Hegelį laikyti klaidiu bepročiu.

Aptariamoji knyga – ne tik reikšmingas atsivėrimo pasauliui faktas, bet ir ženklas, primenantis, kad nesame civilizacijos užribyje (nors žiūrint vakaro žinias ar skaitant internetinius komentarus tokia išvada neretai peršasi). Tai realus veiksmas integruojant lietuvių literatūrologinę mintį į šiuolaikinį intelektualinį diskursą – ne tik atsiveriant europiniam kontekstui, bet ir jį savitai papildant. Žinia, šiandien kultūrinė Europa pavargusi, o politinė – irzli, susiskaldžiusi ir sunkiai prognozuojama. Kaip gyvensim toliau – toli gražu nebe retorinis klausimas. Ši knyga netiesiogiai kelia ir mūsų europinės ateities klausimą, jau nebe

kultūrinį, o egzistencinį. Žinome, kad užsidaryti blogai. Tačiau taip pat matome, kas atsitinka, kai išgriovus ribas neieškoma kontaktų. Ribos sąvoka, jungianti laiko ir erdvės stichijas, yra esminga tiek literatūros, tiek žmogaus egzistencijai. Kas mūsų laukia, jei savąją tapatybę tik dekonstruosime, o europinę – ilgai ir nuobodžiai rekonstruosime? Pasak Janion, lenkai XXI a. transformacijų akivaizdoje patiria kultūrinės tapatybės traumą. Mes apie savo traumas linkę tylėti arba jas priskirti kitiems. Diskusijų esminiais estetikos, literatūros, literatūrologijos vertybių klausimais beveik nekyla, o jei ir kyla, baigiasi išįžeidimais bei depresijomis, t. y. tipiška kultūrinio provincialumo ir psichologinio uždarumo simptomatika. *Ribos architektikos* paakinta diskusinė mintis galėtų ir turėtų tęstis, o tokie tęsiniai būtų tik į sveikatą mūsų rambokam literatūriniam, kultūriniam bei socialiniam kūnui, taip mėgstančiam provincialiai kasytis ir niautis, o paskui burnoti ir dūsauti.